

УДК 681.5:339.564(477):339.13(5)

СКЛЯР Надія,

к. е. н., старший викладач кафедри підприємництва та торгівлі
Донецького національного університету економіки
та торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, м. Кривий Ріг

БОНДАРЧУК Марія,

асистент кафедри підприємництва та торгівлі Донецького національного університету
економіки та торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, м. Кривий Ріг

ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИЙ ЕКСПОРТ УКРАЇНИ НА АЗІЙСЬКИХ РИНКАХ

Проаналізовано високотехнологічний експорт України на ринках азійського регіону, зокрема товарна структура та його географічна спрямованість, частка високотехнологічних товарів у загальній структурі експорту. Виявлено проблемні аспекти при виході на ринки країн Азії, визначено товарну номенклатуру українських високотехнологічних товарів у торгівлі зі східними країнами, детермінанти геопросторової переорієнтації і пріоритетні напрями розвитку вітчизняного експорту на тлі скорочення поставок на ринок РФ.

Ключові слова: високотехнологічні товари, азійський ринок, географічна структура експорту, товари військового призначення та подвійного використання.

Скляр Н., Бондарчук М. Высотехнологический экспорт Украины на азиатских рынках. Проанализирован высокотехнологичный экспорт Украины на рынках азиатского региона, в частности, товарная структура и его географическая направленность, доля высокотехнологичных товаров в общей структуре экспорта. Выявлены проблемные аспекты при выходе на рынок стран Азии, определена товарная номенклатура украинских высокотехнологичных товаров в торговле с восточными странами, детерминанты геопространственной переориентации и приоритетные направления развития отечественного экспорта на фоне сокращения поставок на рынок РФ.

Ключевые слова: высокотехнологические товары, азиатский рынок, географическая структура экспорта, товары военного назначения и двойного использования.

Постановка проблеми. Останніми роками, попри курс країни на євроінтеграцію та безпрецедентне відкриття європейського ринку для українського експорту, найбільше зростають поставки саме до країн Азії. Впродовж 2013–2015 рр. обсяги вітчизняного експорту в країни Південно-Західної Азії (Ірак, Ізраїль), Південно-Східної (Малайзія), Південної (Індія, Бангладеш) та Далекого Сходу (Південна Корея, Японія,

Китай) збільшилися у кілька разів. Нині на азійських ринках Україна представлена переважно продукцією чорної металургії, добривами, рослинною олією та зерном. До країн Азії в значних обсягах екпортується і продукція українського високотехнологічного машинобудування. У 2013-му – на нього припадало 10,8 % усього вітчизняного експорту в Китай, 21 % – в Іран, близько 25 % – у В'єтнам, 90,6 % – у М'янмі [1]. Враховуючи те, що за європейськими критеріями більшість українських товарів не може конкурувати на ринках ЄС, для України збільшення обсягів торгівлі з країнами Азії є можливістю подолання загального від'ємного зовнішньоторговельного сальдо, стабілізації, зменшення виплати великого зовнішнього боргу. Отже, існує потреба наукового вивчення питання нарощування експортної спроможності України та азійських ринків як стратегічних пріоритетів зовнішньоторговельної політики країни в сучасних економічних умовах, обґрунтування необхідності орієнтації вітчизняних виробників на експорт високотехнологічних товарів, товарів з високою доданою вартістю та високим ступенем обробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через значний рівень відкритості та одночасної вразливості національної економіки зовнішня торгівля України протягом останніх років перебувала під впливом наслідків світової фінансово-економічної кризи, тоді як зміни світових товарних ринків мали негативний вплив на її розвиток. Саме це зумовлює необхідність дослідження сучасних тенденцій та факторів розвитку, пошуку нових торговельних партнерів. Через це привертає увагу до себе регіон Південно-Східної Азії, який нині динамічно розвивається та пред'являє підвищений попит на інвестиційні товари і водночас не дуже відрізняється від України за рівнем економічного розвитку. На динамічність розвитку інтеграційних процесів у цьому регіоні звернули увагу такі українські науковці: В. А. Майко, Г. М. Перепелиця, С. О. Радзієвська, Ю. В. Швед [2–5]. Проблеми та особливості зовнішньої торгівлі високотехнологічними товарами досліджувались у працях О. Б. Саліхової, Н. О. Філіпової, Л. І. Федулової [6]. Але перспективи виходу цього експорту України на азійські ринки в умовах переміщення центру світового зростання економіки в близькосхідні регіони вивчались побіжно, що зумовлює актуальність дослідження обраної тематики.

Мета статті – дослідження географічної спрямованості експорту високотехнологічних товарів України на ринках країн Азії, визначення детермінанти геопросторової переорієнтації і пріоритетних напрямів розвитку вітчизняного експорту на тлі скорочення поставок на ринок РФ.

Матеріали та методи. Головними матеріалами дослідження стали наукові праці щодо зовнішньої торгівлі України з азійськими регіонами, інформаційні бюлетені ООН з міжнародної статистики торгівлі товарами, Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (*Stockholm International Peace Research Institute, SIPRI*), Національного інституту

стратегічних досліджень. У процесі дослідження використано методи економічного та статистичного аналізу, порівняння та групування, графічного моделювання економічних процесів.

Результати дослідження. Розвиток співробітництва України з країнами Азії – важливий напрям вітчизняної зовнішньоекономічної стратегії. Адже нові лідери азійського простору, зокрема Китай, Індія й окремі країни Південно-Східної Азії, складають потужну генерацію лідерів економічного зростання. Одним з перспективних напрямів експорту на азійські ринки є високотехнологічні товари. За даними Світового банку, експорт українського високотехнологічного сектора на початок 2015 р. становив 1,921 млрд дол. США. Це було найвище значення *Index mundi* – 6,51 за останні 18 років, мінімальне – 3,29 спостерігалось у 2008 р. [7].

У світовому рейтингу експорту високотехнологічної продукції на авіабудування припадає 9,35 %. У структурі українського високотехнологічного експорту авіакосмічна промисловість займає перше місце з показником 52,73 % (рис. 1). Товари авіакосмічної галузі – перспективний напрям розвитку експорту на азійські ринки.

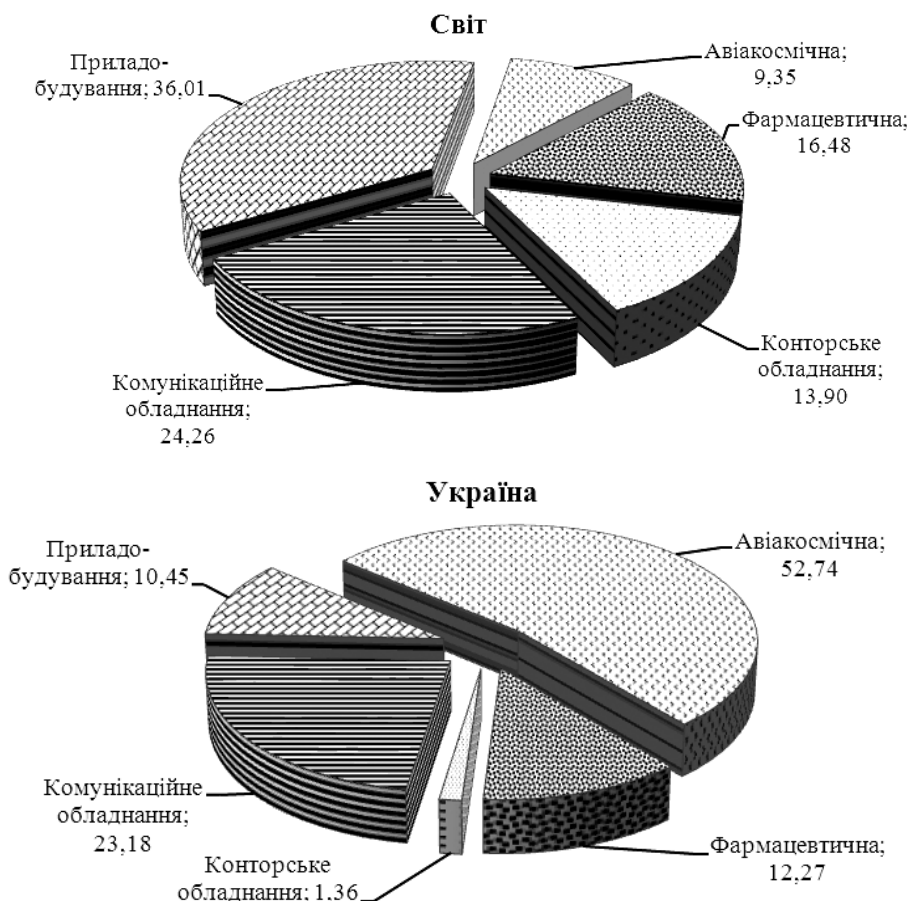

Рис. 1. Структура світового та українського експорту високотехнологічної продукції, 2015 р., %

Джерело: побудовано авторами за [8].

Суттєвий відсоток українського експорту за 2004–2014 рр. до країн Європейського Союзу (ЄС), Євразійського економічного союзу (ЄЕС) та інших припадає саме на ЄЕС (в середньому 45 % експорту за рік) (рис. 2). Найбільшу частку в азійському експорті мають: Південна Азія (Індія), Близький та Середній Схід (Іран, Сирія, Туреччина) та Північно-Східна Азія (Китай, Японія, Південна Корея). За даними ООН з міжнародної статистики торгівлі товарами, товарообіг України з цими країнами становить 69 % від усього товарообігу з країнами Азії [7].

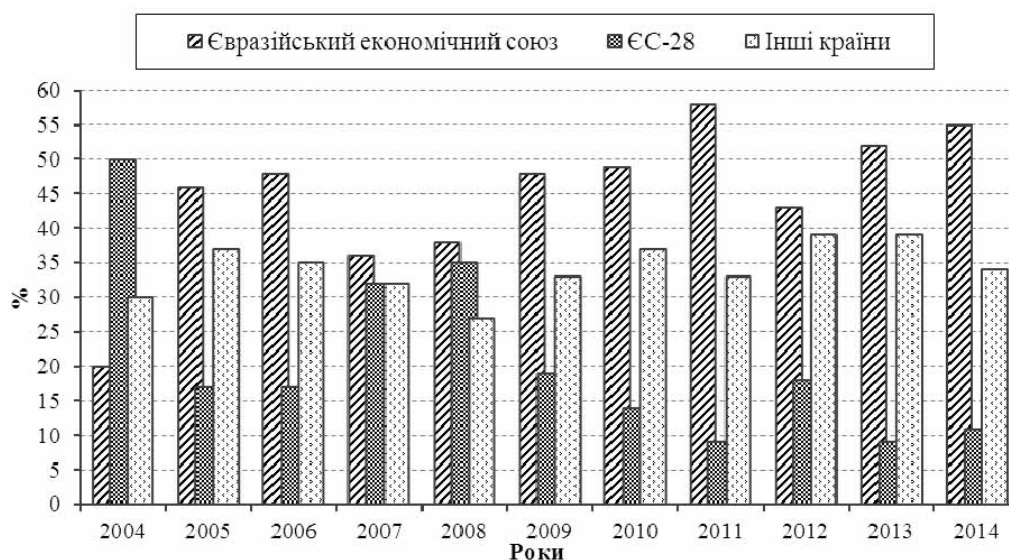

Рис. 2. Частка українського експорту до різних груп країн

Джерело: розроблено авторами за [8].

Серед усього експорту України на азійські ринки до високотехнологічних товарів належать: фармацевтична продукція – 43,1 %; пластмаси, полімерні матеріали – 2,3 %; реактори ядерні, котли та машини – 2,4 %; електричні машини – 12,2 % від загального обсягу експорту [4].

За аналізом географічної товарної структури високотехнологічного експорту України з основними азійськими партнерами у 2012–2015 роках (% від загального експорту до відповідної країни) визначається незначна частка продукції машинобудування до Індії; реактори ядерні, котли та машини (16,9 %), літальні апарати (3,3 %) – до Ірану; органічні хімічні сполуки (2,5 %), реактори ядерні, котли та машини (3,5 %), електричні машини (1 %) – до Китаю; продукти неорганічної хімії (13,7 %), реактори ядерні, котли та машини (1,4 %), прилади та апарати оптичні, фотографічні (2,7 %) – до Південної Кореї; добрива (8,0 %) – до Туреччини; органічні хімічні сполуки (2 %) – до Японії [7–8].

Географічна структура поставок Україною озброєнь, які належать до високотехнологічних товарів, залишається відносно стабільною

та орієнтованою на низькотехнологічні ринки країн Азії. У 2009–2013 рр., за даними *SIPRI*, головними отримувачами поставок озброєнь з України були регіони: Азія та Океанія – 46 %, Близький Схід – 9 %. Головними державами-імпортерами української оборонної продукції є Китай – 22 % і Таїланд – 9 % від усього експорту озброєнь [10]. Водночас, в імпорті країн з переліку найбільших отримувачів озброєнь частка України є відносно невеликою: Китай – 11–13 %, Пакистан – 4 %, Алжир та Індія – по 1 %. Іншими країнами, які отримували оборонну продукцію з України (за винятком стрілецької зброї) у 2010–2014 рр. були: Азербайджан, Вірменія, В'єтнам, Єгипет, Ірак, Казахстан, Пакистан, Таїланд, Туркменістан [11]. Попит на азійському ринку визначається потребами країн (В'єтнам, Індія, Китай, Пакистан, Таїланд) у модернізації та переозброєнні армій за умов розгортання в регіоні гонки озброєнь, зумовленої невирішеними територіальними претензіями держав на континентальній і морській частинах регіону, їх боротьбою за суверенітет, суперництвом регіональних і зовнішніх гравців за важелі впливу. Саме задоволенням попиту такого характеру обумовлені укладені Україною контракти з В'єтнамом, Китаєм, Таїландом.

Отже, у відносинах з Японією та Китаєм Україна фактично відіграє роль сировинного придатка, постачаючи продукцію з незначною часткою доданої вартості, з Іраном – не використовує свій науково-технічний потенціал. Експорт України до Південної Кореї та Туреччини має дуже незначний відсоток продукції машинобудування. Наведені дані свідчать про невикористані можливості експорту до цих країн продукції зі значною часткою доданої вартості, зокрема продукції машинобудування.

Сучасна тенденція зростання населення Китаю, що на сьогодні становить 1,3 млрд осіб, обумовлює купівельну спроможність країни і приваблює експортерів, в тому числі малого та середнього бізнесу. За думкою експертів азійських ринків, нині перспективними для українського високотехнологічного експорту є Камбоджа, Лаос, Непал та ін.

Перспективою подальшого розширення азійського ринку українського експорту високотехнологічних товарів є підписаний у грудні 2013 р. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Китаєм та затверджена Програма розвитку відносин стратегічного партнерства між Україною і КНР на 2014–2018 рр., згідно з якими основними напрямками співпраці між країнами є авіабудування, енергетика, космічна галузь та розвиток інфраструктури.

У зв'язку з новою економічною політикою Китаю, спрямованою в найближче десятиліття на кардинальну модернізацію економіки та продовження масштабного освоєння Центрального та Західного Китаю, Україна могла б долучитися до співпраці в реалізації проектів щодо розбудови залізничної інфраструктури, розвитку судноплавства, авіаційної галузі. Перспективним, особливо через втрату значної частки ринку Донбасу, може стати участь українських підприємств у рекон-

струкції добувної галузі. Співпраця України та Китаю у складному машинобудуванні, насамперед у космічній галузі та оборонно-промислому комплексі, дає підстави очікувати на розвиток цього напрямку й надалі, особливо за умов міжнародних санкцій стосовно Росії.

Ринок Індії, як однієї з великих висхідних країн, для України наразі є менш привабливим. Як імпортер деяких видів енергетичного обладнання, Індія менш перспективна для нарощування обсягів поставок, оскільки, на відміну від Китаю, в середньостроковій перспективі не демонструватиме суттєвого зростання споживання та помітного зменшення диференціації доходів. Проте в довгостроковому періоді варто прогнозувати розгортання процесів «внутрішнього освоєння» країни. Відтак, вже зараз Україні варто підтримувати присутність на перспективних ринках транспортного та енергетичного машинобудування, агровиробничого та агрологістичного обладнання тощо.

Перспективи постачання машинобудівної продукції до Саудівської Аравії, Ізраїлю, Об'єднаних Арабських Еміратів та Лівану через високий рівень вимог до її технологічного рівня є досить обмеженими. Винятками можуть бути енергетичне машинобудування, яке спирається на наявний досвід співпраці, а також постачання військової техніки та устаткування, попит на які зростає через посилення воєнних ризиків у регіоні. Суб'єктивними чинниками впливу на розвиток торговоекономічних відносин України з країнами Близького Сходу є наявність сформованої в Україні значної діаспори країн Близького Сходу. Отже, існує досить дієздатна та активна група представників ділових кіл, потенціал яких може сприяти розвитку двосторонніх бізнес-контактів.

Стосовно перспектив експорту військової високотехнологічної техніки та товарів подвійного використання, наразі можливості України полягають у ситуативних поставках певних видів висококонкурентного озброєння (насамперед, бронетехніки, військових автомобілів, літаків транспортно-військового призначення), постачання окремих деталей та вузлів для виробництва техніки й обладнання на виробничих потужностях інших країн, а також морально застарілих зразків техніки радянської доби до країн, що розвиваються, ремонт і обслуговування військової техніки, виробленої в СРСР та країнах СНД, зокрема, броньованої, авіатехніки, ремонт окремих вузлів та деталей тощо. При цьому, якщо розглядати потенційні ринки України в короткостроковій перспективі, то ринки розвинених країн фактично закриті для готової військової техніки, виробленої в Україні, через невідповідність стандартам НАТО щодо виробництва зброї (вони також мають більш високий технологічний рівень, у тому числі у сфері виробництва озброєння). Можлива зацікавленість з боку розвинених країн у новому літаку «АН-132», яку вже продемонструвала Саудівська Аравія. Більш широкі перспективи для України мають ринки країн, що розвиваються, насамперед Азії та Близького Сходу.

Співпраця з країнами Азії (Індією, Таїландом, Південною Кореєю тощо) вбачається у можливості поставки передової бронетехніки (танків, в першу чергу, кращих у світі «Оплоту» та БТР-4). Потенційна зацікавленість ремонтом авіатехніки в Україні може бути у Бангладеш, В'єтнаму та Індії. В умовах міжнародних санкцій стосовно РФ Індію може зацікавити купівля та ремонт двигунів виробництва «Зоря-Машпроект» (м. Миколаїв) для закуплених у 2003–2013 рр. фрегатів російського виробництва. З Китаєм Україна може співпрацювати при виробництві певних вузлів та обладнання для військової техніки, зокрема, для оснащення ПВО та бронетехніки тощо [12].

Співпраця з країнами Близького Сходу може ґрунтуватися, насамперед, на обслуговуванні раніше поставленої техніки, виробленої в СРСР, Росії та Україні. Йдеться про обслуговування бронетехніки, гвинтокрилів, броньованих автомобілів, деяких видів артилерійської техніки тощо. Крім того, у цій групі країн існує інтерес до купівлі застарілої військової техніки за заниженими цінами. Зокрема, може існувати зацікавленість у застарілій бронетехніці (танки Т-72, Т-60, БТР-3 тощо). Досить конкурентними на цих ринках можуть бути броньовані автомобілі виробництва КраЗу, які в декілька разів дешевші за аналоги європейського виробництва. Також Україна є потенційним постачальником боеприпасів для військової техніки, виробленої в СРСР, Росії та Україні, що перебувають на озброєнні у цих країнах.

Слід окремо виділити наявність високого потенціалу щодо розвитку співпраці в оборонній сфері між Україною та Туреччиною. Перспективними виглядають досягнуті у квітні 2015 р. домовленості між Україною та Туреччиною щодо започаткування нових проектів, зокрема у космічній, авіаційній та бронетанковій галузях. Передбачається, що підприємства «Укроборонпрому» та Державного космічного агентства України візьмуть участь у створенні Турецького національного ракетного комплексу. Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес» ім. академіка О. Г. Івченка та турецька компанія «*Turkish Engine Industries*» планують створити спільне підприємство для виробництва турбореактивних та інших авіаційних двигунів. Українські підприємства бронетанкової галузі зможуть приєднатись до реалізації програми створення національного турецького танка «Алтай», спільно розробляти, виробляти та модернізувати броньовані автомобілі та іншу техніку разом з турецькими компаніями. Вірогідність виконання цих перспективних проектів наразі підтверджена створенням спільної українсько-турецької групи щодо координації військово-технічного співробітництва й обговоренням питань на дипломатичному рівні у жовтні 2016 р. про залучення турецьких інвестицій в оборонно-промисловий комплекс України [13].

Висновки. Аналіз високотехнологічного експорту України в азійські регіони дав можливість виокремити головні проблеми розвитку міжнародних економічних відносин України в сучасних умовах з урахуванням зміни економічних лідерів.

Базовими чинниками, які вплинули на такі зрушення в географічній та товарній структурі високотехнологічного експорту України, можна вважати:

- обмеження доступу до російського ринку;
- проведення Китаєм нової економічної політики, спрямованої на кардинальну модернізацію економіки в найближчому десятилітті та продовження масштабного освоєння Центрального і Західного Китаю;
- перетворення Пекіна на провідного світового експортера озброєнь шляхом реінжинірингу імпортованої техніки та використанням переваг у забезпеченні високої рентабельності за рахунок дешевої робочої сили;
- посилення воєнних ризиків у країнах Близького Сходу;
- використання потенційних можливостей оборонної промисловості України, які дозволяють організувати виробництво ракетних комплексів, систем і засобів протиповітряної та протиракетної оборони, переносних зенітних ракетних комплексів, керованих ракет класів «повітря-повітря» і «повітря-земля», реактивних комплексів залпового вогню, протитанкових ракетних комплексів, бойових літаків і вертольотів, літаків військово-транспортної авіації, бронетанкової техніки, танкових двигунів, газотурбінних двигунів для кораблів і корветів, радіолокаційних станцій, окремих видів артилерійського озброєння та стрілецької зброї, засобів радіотехнічної, оптичної та акустичної розвідки, авіаційних засобів навігації, посадки, зв'язку та забезпечення безпеки польотів;
- забезпечення потреб азійських країн у модернізації та переозброєнні армій за умов розгортання гонки озброєнь у регіоні, зумовлених невирішеними територіальними претензіями держав на континентальній і морській частинах регіону, їх боротьбою за суверенітет, суперництвом регіональних і зовнішніх гравців за важелі впливу.

Стратегічним напрямом розширення експорту високотехнологічних товарів на азійських ринках є перспективи експорту військової високотехнологічної техніки та товарів подвійного використання у Бангладеш, В'єтнамі, Китаї, Індії та Туреччині. Розширення експортних можливостей для продукції та послуг з України стає актуальною науковою тематикою, яка потребує у найближчій перспективі ретельного дослідження. Особливо варті уваги торговельно-економічні відносини між Індією та Україною і налагодження українсько-китайського стратегічного партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відновити та наростити експорт Україні допоможуть країни Азії та Близького Сходу. URL : <http://islam.in.ua/ua/analiz/vidnovyty-ta-narostyty-ekspport-ukrayini-dopomozhut-krayiny-aziyi-ta-blyzkogo-shodu>.
2. Майко В. А. Зовнішньополітичні та економічні пріоритети України у країнах Центральної, Південної і Південно-Східної Азії. Економічний часопис. 2011. № 9–10. С. 3–7.

3. Зовнішня політика України – 2012: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети ; за ред. Г. М. Перепелиці. Київ : Стилос, 2013. 304 с.
4. Радзівська С. Україна та країни Азії: торговельно-інтеграційний аспект. Економіст. 2013. № 11. С. 21–24.
5. Швед Ю. В. Деякі особливості сучасних процесів економічної інтеграції у Східно-азіатському регіоні. Економічний часопис. 2011. № 1–2. С. 37–40.
6. Федулова Л. І. Стан та проблеми України в контексті розвитку ринків високо-технологічних товарів та послуг. Наука та інновації. 2012. Т. 5. № 3. С. 40–48.
7. National Science Board / Science and Engineering Indicators 2016. URL : <http://www.nsf.gov/statistics/2016/nsb20161/#/data/appendix>.
8. База даних ООН з міжнародної статистики торгівлі товарами International trade statistics yearbook 2007–2014. URL : <http://comtrade.un.org/pb/first.aspx>.
9. Експортні орієнтири України: до чого ми прагнемо. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/10/28/7039941>.
10. СІПРІ 2013: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид. : Л. Шангіна (гол. ред.) та ін. Київ : Заповіт, 2014. 520 с.
11. Маркевич К., Сіденко В., Юрчишин В. Перспективи виходу України на ринки висхідних країн. Аналітична доповідь. Київ : Заповіт, 2015. 116 с.
12. Клименко І., Ємець В., Таран С. Український ОПК в очікуванні реформування: стан та перспектив. URL : <http://newukraineinstitute.org/new/561>.
13. Співпраця оборонпромів України та Туреччини має серйозну перспективу, – Турчинов. URL : <http://ua.censor.net.ua/n411926>.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2017.

Skliar N., Bondarchiuk M. High-tech exports of Ukraine on Asian markets.

Background. In recent years, the foreign trade of Ukraine was under the influence of the consequences of global financial and economic crisis due to a significant level of openness and simultaneous vulnerability of the national economy, while changes of world commodity markets had a negative impact on its development. This is what causes the need to study current trends and factors of development, search for new trading partners. The region of South-East Asia draws the attention, which develops dynamically today, shows an increased demand on high-tech goods and, simultaneously, is not differ a lot from Ukraine in terms of economic development.

The ***aim*** of the article was the research of contemporary state, geographical orientation of high-tech goods exports of Ukraine on the markets of Asian countries and identification of the determinants of geospatial reorientation and priority ways of development of domestic exports in the context of supply declining to the Russian market.

Materials and methods. Scientific works about problems of foreign trade of Ukraine with Asian regions, UN newsletters about international goods trade statistics, the Stockholm international peace research Institute SIPRI, the National Institute of strategic studies became the main materials of the research. In the process of the research the methods of economic and statistical analysis, methods of comparison and grouping, graphical simulation of economic processes were used.

The results of the research. The conducted research allowed determining of the commodity nomenclature of Ukrainian high-tech goods in trade with Eastern countries and geographical orientation of foreign economic relations with certain Asian regions. The export prospects of high-tech military equipment and dual-use goods to China, India, Bangladesh, Vietnam and Turkey are the strategic direction of expansion of high-tech goods exports on Asian markets.

Conclusion. *The conducted analysis of high-tech exports of Ukraine in the Asian region gave an opportunity to highlight the main problems of the development of international economic relations of Ukraine under current conditions taking into account changes of economic leaders.*

Keywords: high-tech products, the Asian market, the geographical structure of exports, the military and dual-use goods.

REFERENCES

1. Vidnovyty ta narostyty eksport Ukraini dopomozhut' krai'ny Azii' ta Blyz'kogo Shodu. URL : <http://islam.in.ua/ua/analiz/vidnovyty-ta-narostyty-eksport-ukrayini-dopomozhut-krayiny-aziyi-ta-blyzkogo-shodu>.
2. Majko V. A. Zovnishn'opolitychni ta ekonomichni priorityty Ukrainy u krai'nah Central'noi', Pivdennoi' i Pivdenno-Shidnoi' Azii'. Ekonomichnyj chasopys. 2011. № 9–10. S. 3–7.
3. Zovnishnja polityka Ukrainy – 2012: strategichni ocinky, prognozy ta priorityty ; za red. G. M. Perepelyci. Kyi'v : Stylos, 2013. 304 s.
4. Radzijevs'ka S. Ukraina ta krai'ny Azii': torgovel'no-integracijnyj aspekt. Ekonomist. 2013. № 11. S. 21–24.
5. Shved Ju. V. Dejaki osoblyvosti suchasnyh procesiv ekonomichnoi' integracii' u Shidnoaziats'komu regioni. Ekonomichnyj chasopys. 2011. № 1–2. S. 37–40.
6. Fedulova L. I. Stan ta problemy Ukrainy v konteksti rozvytku rynkiv vysokotehnologichnyh tovariv ta poslug. Nauka ta innovacii'. 2012. T. 5. № 3. S. 40–48.
7. National Science Board / Science and Engineering Indicators 2016. URL : <http://www.nsf.gov/statistics/2016/nsb20161/#/data/appendix>.
8. Baza danyh OON z mizhnarodnoi' statystyky torgivli tovaramy International trade statistics yearbook 2007–2014. URL : <http://comtrade.un.org/pb/first.aspx>.
9. Eksportni orijentyry Ukrainy: do chogo my pragnemo. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/10/28/7039941>.
10. SIPRI 2013: Shhorichnyk: Ozbroyennja, rozzbrojennja ta mizhnarodna bezpeka : per. z angl. Stokgol'm. mizhnar. in-t doslidzhennja myru ; Ukr. centr ekon. i polit. doslidzhen' im. O. Razumkova ; redkol. ukr. vyd. : L. Shangina (gol. red.) ta in. Kyi'v : Zapovit, 2014. 520 s.
11. Markevych K., Sidenko V., Jurchyshyn V. Perspektyvy vyhodu Ukrainy na rynky vyshidnyh krai'n. Analitychna dopovid'. Kyi'v : Zapovit, 2015. 116 s.
12. Klymenko I., Jemec' V., Taran S. Ukrain's'kyj OPK v ochikuvanni reformuvannja: stan ta perspektyv. URL : <http://newukraineinstitute.org/new/561>.
13. Spivpracja oboronpromiv Ukrainy ta Turechchyny maje serjoznu perspektyvu, – Turchynov. URL : <http://ua.censor.net.ua/n411926>.